УДК 347.65

О. П. ПЕЧЕНИЙ,
канд. юрид. наук,
доцент кафедри цивільного права № 1,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
м. Харків

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДУ СПАДЩИНИ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Досліджено спадщину як об'єкт спадкових правовідносин і категорії спадкового права, проаналізовано права, обов'язки, інші правові утворення, які входять до складу спадщини.

Ключові слова: спадкування; спадкоємці; склад спадщини; спадкове право.

Виникнення і динаміка спадкових правовідносини не уявляється без такого поняття як спадщина. Спадщина – це те, що спадає з плечей людини; те, що вона залишила на землі після свого відходу [6, с. 49]. У науковій літературі вірно відмічено, що за відсутності спадщини спадкування не відбувається [2, с. 19]. Поняттям «спадщина» охоплюються права та обов'язки померлої фізичної особи, які переходять до її спадкоємців як єдине ціле. У теорії спадкового права спадщина уявляється в приблизно однаковому розумінні: як комплекс прав і обов'язків [9, с. 17], певна частина цивільних прав і обов'язків [4, с. 15] або ж їх сукупність [7, с. 31]. Незважаючи на те, що спадщина є базовою категорією спадкового права, ні Цивільний кодекс України (далі – ЦК), ні інші акти цивільного законодавства не відтворюють наведеного доктринального положення. Однак при цьому ЦК містить норми, в яких зазначається склад спадщини (ст. 1218 ЦК), до якого входять усі *права* та *обов'язки*, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини.

Спадщина являє собою *складний* об'єкт цивільних прав, саме тому в ст. 1218 та в інших нормах ЦК (статті 1219, 1227–1229, 1236, 1238, 1291) використовується поняття *склад спадщини*, що передбачає існування його окремих елементів, зокрема у вигляді прав і обов'язків[9]. Більше того,

включення тих чи інших елементів до складу спадщини має юридичне значення. Однак, будучи складним об'єктом, спадщина, за змістом ст. 1218 ЦК, являє собою *єдине ціле*. Юридичне усамостійнення окремих елементів, наприклад, унаслідок розподілу спадщини, призводить до втрати ними статусу спадщини.

Як зазначають науковці, спадщина – це об'єкт цивільних прав *локального* характеру. Локальний характер знаходить свій прояв у присутності даного об'єкта виключно у сфері спадкового права, спадщина не може бути об'єктом договорів, не передбачених Книгою «Спадкове право» ЦК, всі правочини, судові та інші акти зі спадщиною як об'єктом права спрямовані на те, щоб забезпечити перехід майна померлого до інших осіб [5, с. 50-51].

За оборотоздатністю спадщина – об'єкт, певною мірою обмежений в цивільному обороті, оскільки коло юридично значимих дій, зокрема правочинів, які можуть бути вчинені щодо спадщини, має досить вузький характер і зумовлене природою спадщини. Так, цивільне законодавство України допускає такі юридично значимі дії зі спадщиною, як прийняття спадщини (ст. 1268), відмову від прийняття спадщини (ст. 1273), визнання спадщини від умерлого (ст. 1277), поділ спадщини (ст. 1278), перерозподіл спадщини (ст. 1280), управління спадщиною (ст. 1285), оформлення, державна реєстрацію прав на спадщину (статті 1296–1299) [9]. Натомість у національній правовій системі не передбачається укладання зі спадщиною таких звичайних для інших об'єктів правочинів, як купівля-продаж, дарування, застава, найм тощо.

Наступною особливістю спадщини як об'єкта цивільних прав слід визнати чітко визначені часові рамки її існування – з моменту відкриття спадщини і до моменту оформлення (державної реєстрації) спадкоємцями прав на спадщину. До моменту відкриття спадщини її як об'єкт цивільних прав юридично не існує і навпаки, після того, як спадкоємці оформили свої права, з виникненням у них права власності на окремі речі, право власності «витісняє» право на спадщину, а сама спадщина як єдиний об'єкт цивільних правовідносин перестає існувати.

ЦК у положеннях Книги VI досить часто згадує про існування суб'єктивного *права на спадщину*, не розкриваючи зміст цього права. Іноді взагалі йдеться про належність спадщини спадкоємцеві, без зазначення юридичної природи такої належності (наприклад, ч. 5 ст. 1268 ЦК). Очевидно, мається на увазі існування «непоіменованого» майнового права, що тяжіє до речових прав. Відповідно, захист цього права здійснюється аналогічно захисту речових прав і права власності, тобто за правилами гл. 29 ЦК.

Як указується у ст. 1218 ЦК, до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

З наведеної норми вбачається, що до складу спадщини, в силу концептуального підходу українського законодавця, входять саме права та обов'язки, а не конкретні предмети, речі, майно. Даний підхід якісно відрізняє ЦК України від ЦК РФ та цивільних кодексів деяких європейських країн. Наприклад, за цивільним законодавством і доктриною Франції спадщина – це майно особи, що розглядається на момент смерті останнього. Виходячи з цього, майно розглядається як сукупність речей і зобов'язань, однієї й тієї ж особи (тобто її прав і обов'язків, оцінених у грошовому вигляді), активу та пасиву, які розглядаються як такі, що утворюють юридично єдине ціле, включаючи в цілому не тільки наявні речі, але й ті, що з'являться в майбутньому (будуть наявні на день смерті). У однієї особи впродовж життя може бути лише одне майно, єдине і неподільне, в якому нерозривно пов'язані елементи активної й пасивної частини. Майно нерозривно пов'язується із суб'єктом, без якого існувати не може. По суті спадкове майно являє собою економічний вираз особистості суб'єкта цивільного права [10, с. 654].

До складу спадщини входять у нерозривній єдності права, які іменують спадковим активом, та обов'язки, які є спадковим пасивом. Отже, склад спадщини – сума спадкового активу і спадкового пасиву, право вимоги і боргів. Перехід у нерозривній єдності означає, що навіть тоді, коли спадкодавець за життя розпорядився шляхом заповіту про юридичну долю тільки прав, до

спадкоємців переходять і обов'язки пропорційно одержаним ними правам (ч. 3 ст. 1236 ЦК).

Слід зазначити, що «елементний» склад спадщини не вичерпується тільки правами та обов'язками спадкодавця. Дослідники спадкового права включають до складу спадщини «не лише суб'єктивні права та обов'язки в справжньому розумінні слова (наприклад, право власності або право кредитора в зобов'язанні), але й правові утворення, які знаходяться на шляху від правоздатності до суб'єктивних прав» [2, с. 618]. Прикладом може бути положення ч. 2 ст. 344 ЦК про право особи, яка заявляє про давність володіння, приєднати до часу свого володіння весь час, впродовж якого цим майном володіла особа, чиїм спадкоємцем (правонаступником) вона виступає. При цьому «до спадкоємця переходить не само право (його ще нема), а ті елементи юридичного складу, накопичення яких необхідне для набуття за давністю володіння права власності» [2, с. 618–620]. Іншим прикладом може бути ситуація, коли спадкодавець за життя звернувся до відповідного органу із заявою про передачу житла у власність, однак через деякий час помер. Якщо квартира (будинок) не була передана у власність наймачеві, його спадкоємці вправі вимагати визнання за ними права власності на неї лише в тому разі, коли наймач звертався з належно оформленою заявою про це до відповідного органу приватизації, однак вона не була розглянута в установлений строк або в її задоволенні було незаконно відмовлено при наявності підстав і відсутності заборон для передачі квартири у власність наймачеві (абз. 5 п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності» від 22.12.1995 р. № 20). Таким же чином можуть бути кваліфіковані випадки оформлення прав на землю, самочинно збудовані об'єкти нерухомого майна тощо. В. Ю. Чуйкова зазначає, що в даному випадку у спадщину можуть переходити охоронювані законом інтереси, право на приватизацію перейшло у стадію реалізації, зупинившись на шляху до суб'єктивного права і тому може стати об'єктом спадкування [8, с. 500]. Інші автори вважають, що в подібних випадках

об’єктами спадкування є надані законом можливості або дозволи [9, с. 500], що, на нашу думку, є більш точним.

Оскільки, як вже зазначалося, ключовим при визначенні складу спадщини є майновий зміст, до її складу перш за все включають майнові права та обов’язки. До майнових прав у складі спадщини належать право власності; речові права на чуже майно, зокрема емфітевзис (ч. 2 ст. 407 ЦК); суперфіцій (ч. 2 ст. 413 ЦК); майнові права інтелектуальної власності (ч. 3 ст. 424 ЦК); майнові права щодо юридичних осіб (право на частку в статутному (складеному) капіталі, акції, паї, право на одержання нарахованих грошових коштів (сум) прибутку (дивідендів), право на одержання грошових сум, нарахованих учаснику (спадкодавцю) у випадку виходу (виключення, вибуття) із товариства, а також у випадку ліквідації товариства, права щодо приватного підприємства, спадкування, спадкування єдиного майнового комплексу фермерського господарства, прав щодо майнових та земельних паїв [9, с. 29–52]; зобов’язальні права вимоги за договорами, включаючи право на стягнення неустойки (ч. 2 ст. 1230 ЦК).

При цьому щодо окремих договорів цивільне законодавство містить спеціальні застереження стосовно особливостей спадкування прав і обов’язків за такими договорами. Слід назвати спадкування прав і обов’язків за договором оренди житла з викупом (ст. 1232^{1} ЦК), обов’язків набувача за договором довічного утримання (ст. 757 ЦК), перехід прав і обов’язків страхувальника у разі його смерті (ст. 994 ЦК).

У складі спадщини можуть перебувати майнові обов’язки, до кола яких відносяться обов’язок відшкодування майнової шкоди; обов’язок відшкодування моральної шкоди; обов’язок сплати неустойки (штрафу, пені); обов’язок особи як боржника чи кредитора, крім тих обов’язків, які не входять до складу спадщини (ст. 608, п. 5 ч. 1 ст. 1219 ЦК). Безумовно, наведений перелік носить приблизний характер і може бути доповнений.

Положення ст. 1218 ЦК визначають досить важливу ознаку прав та обов’язків спадкодавця, які входять до складу спадщини – до її складу

включаються лише ті права та обов'язки, які належали спадкодавцю на момент відкриття спадщини та не припинилися в результаті його смерті. У цьому аспекті не можна не навести визначення спадщини, розроблене ще дореволюційними цивілістами. Так, у ст. 1342 Кн. 4 «Спадкове право» проекту Цивільного уложення Росії містилося визначення, що «*спадщина є сукупністю прав та обов'язків, що залишилися після спадкодавця*» [3, с. 1–3].

Між тим деякі права та обов'язки зі смертю фізичної особи припиняються. Наприклад, особистий сервітут припиняється у зв'язку зі смертю особи, на користь якої його було встановлено (ст. 406 ЦК), право користування майном, одержаним за заповідальним відказом (ч. 2 ст. 1238 ЦК). Можна назвати й певні обов'язки фізичної особи, які припиняються у зв'язку з її смертю, наприклад, податкові обов'язки (пп. 37.3.2 п. 37.3 ст. 37 Податкового кодексу України).

У силу аналізованої вказівки законодавця не включаються до складу спадщини права й обов'язки, що виникли внаслідок смерті спадкодавця. Прикладом є право на отримання страхових виплат за договорами особистого страхування (ст. 1229 ЦК). Право вимоги такої виплати є майновим правом, але це майнове право не належало спадкодавцеві за його життя, а виникло лише з його смертю. Іншим прикладом прав і обов'язків, які виникають у зв'язку зі смертю особи, слід назвати обов'язки спадкоємців у разі смерті повіреного за договором доручення. Відповідно до ч. 1 ст. 1010 ЦК його спадкоємці повинні повідомити довірителя про припинення договору доручення та вжити заходів, необхідних для охорони майна довірителя, зокрема зберегти його речі, документи та передати їх довірителеві.

До складу спадщини включаються також поряд з майновими й немайнові права та обов'язки, однак лише настільки, наскільки це не заборонено законом (п. 1 ч. 1 ст. 1219 ЦК) і відповідає суті цих прав і обов'язків.

Список літератури:

1. Гражданское право : учеб. : в 3 т. / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева ; под ред. А. П. Сергеева. – М. : ТК «Велби», 2009. – Т. 3.

2. Гражданское право : : учеб. : в 3 т / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : Проспект, 2004. – Т. 3.

3. Гражданское уложение. – Кн. 4. Наследственное право: проект Высочайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложения (с объяснениями, извлеченными из трудов редакционной комиссии) / под ред. И. М. Тютрюмова ; сост. А. Л. Саатчиан. – М. : Волтерс Клувер, 2008.

4. *Дроников В. К.* Наследственное право Украинской ССР / В. К. Дроников. – К. : Вища шк., 1974.

5. Комментарий к части третьей Гражданского кодекса Российской Федерации / под ред. А. Л. Маковского, Е. А. Суханова. – М. : Юристъ, 2002.

6. *Ромовська З. В.* Українське цивільне право. Спадкове право : підруч. / З. В. Ромовська. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009.

7. *Серебровский В. И.* Очерки советского наследственного права / В. И. Серебровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1953.

8. Цивільне право : підруч. : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011.

9. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. – Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : Страйд, 2009.

10. *Cornu G.* Vocabulare juridique. Quadrige / G. Cornu. – 7^{e} ed. – Puf, Associatio Henri Capitant, 2005.

Печеный О. П. **Некоторые аспекты определения состава наследства по гражданскому законодательству Украины.**

Рассмотрено наследство как объект наследственных правоотношений и категории наследственного права, исследованы особенности наследства в гражданском праве, его локальный характер, состав наследства, в который могут входить права и обязанности, носителем которых при жизни был сам наследодатель.

Ключевые слова: наследование; наследники; состав наследства; наследственное право

Pecheniy O. P. **Some aspects of the definition of inheritance composition underthe civil legislation of Ukraine.**

In the article the analysis of inheritance as an object of the inherited legalrelationships and category of the inherited right is realized. Composition of inheritance, the right and obligations, whose carrier during the life was the testatorhimself is analyzed.

Key words: inheritance; heirs; composition of inheritance; law of succession.